

עברית ישראלית כשפה שמית: גנאלוגיה וטיפולוגיה

1. מבוא

מנקודת מבטו של הבלשן ההיסטורי ניתן לשייך שפה למשפחת שפות אך ורק על פי שיקולים גנאלוגיים-היסטוריים. מבחינתו, ברגע שמוכח קיומו של קשר היסטורי בנקודת זמן מסוימת, אין לנתק את הקשר הזה: פעם א, תמיד א (ראה למשל מייה, 1948, גולדנברג, תשל"ד, ועוד). בעולמם של הבלשנים הסינכרוניים, לעומת זאת, מקושר בדרך כלל המונח משפחה עם אפיון טיפולוגי. לאמתו של דבר אין זה שימוש לגיטימי במונח משפחה, המוגבל לפן ההיסטורי. משום כך יש לזכור שמבחינה טיפולוגית כותרת כמו "שמית" בעצם אינה מגדירה משפחה, אלא קטגוריה מסווגת על פי תפיסה סינכרונית מסוימת. המדובר בחתך סינכרוני, המשייך שפה לטיפולוגיה שמית בנקודת זמן כלשהי, בלא קשר לתקדימים היסטוריים, על פי מידת התאמתה לאב-טיפוס מבני שלפי הבנתנו מאפיינ שפות שמיות. לכך הכוונה להלן בכל התייחסות ל"שמיות" מבחינה טיפולוגית.

מהם העקרונות שעל פיהם תוגדר או תתוכם השתייכות טיפולוגית? אפשרות אחת היא למנות בכל אחד מתחומי הדקדוק (פונולוגיה, מורפולוגיה, תחביר וכו'), מאפיינים המשותפים למרבית השפות המשתייכות למשפחת שפות מסוימת ולקבוע את השייכות הטיפולוגית המשפחתית-כביכול על פי ספירה כלשהי או על פי שיעור באחוזים. אלא ששיטה זו פשטנית מדיי. במשפחת השפות השמיות, למשל, אין שפה שמית חיה שבמבנה התחבירי והפונולוגי שלה לא חלו שינויים קיצוניים המרחיקים אותה ממה שנתפס כ"שמי", ובכל זאת מרבית הבלשנים ממשיכים לראות בשפה שחלו בה תמורות כאלה שפה שמית.

כפי שהראו כבר מייה, 1948, אולנדורף, 1957, גולדנברג, תשל"ד, קוטשר, 1982 ואחרים, בדרך כלל הרכיב היחיד בשפה שהינו יציב יחסית, לפחות בין השפות השמיות, הוא הרכיב המורפולוגי. לשון אחר, השתייכות טיפולוגית עשויה להיות מותנית ביציבות היחסית מלכתחילה של הרכיב שמדובר בו. הגבלת השיוך

* הרצאה זו נקראה בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ירושלים, 22-29 ביוני 1993. ברוני להודות לאורה שורצולד על הערותיה המועילות.

הטיפולוגי לתכונות יציבות נועדה לחסום שיקולי סיווג שיתבססו על תופעות שסביר לייחסן לשינוי טבעי, הניתן לניבוי מתוך נטיות אוניברסליות טבעיות.¹ גישה זו להגדרת השתייכות למשפחת שפות טיפולוגית, המבוססת על שמירת קווי אופי יציבים כמוסבר למעלה, תיקרא להלן "טיפולוגיה מוגבלת".

הגישה הגנאלוגית בעייתית במיוחד במקרה של שפה שהוחייתה כביכול, דהיינו כאשר עצם ההמשכיות ההיסטורית משלב מדובר אחד למשנהו שנויה במחלוקת. מצד אחד ניתן לטעון שכל עוד מתקיימת המשכיות תרבותית-ספרותית כלשהי די בכך כדי להניח המשכיות לשונית. מצד שני יש הטוענים (למשל וקסלר, 1990) שבהיעדר מודל טבעי חי של דוברי השפה הנדונה, שישמש את הדוברים הילידיים בני הדור החדש, אין "תחיית" שפה מדוברת אפשרית מעצם הגדרתה, ועל כן יש לחפש את השייכות ההיסטורית במבני תשתית שהמשיכו להתקיים בלא הפסקה מדור לדור.

דרך ביניים היא לנסות לשחזר את השונם של ה"מְחִיִּים" ולבדוק עד כמה אפשר לראות בה צאצא ישיר-כביכול של שלב מוקדם יותר בהיסטוריה של השפה - או של לשון תשתית כלשהי - אף שאין מדובר ברציפות לשונית. אם ניתן יהיה להצביע על דמיון מבני משמעותי לשלב היסטורי קודם, אפשר יהיה אולי לקבל את הנחת ההמשכיות אף בלא רציפות, גם אם דמיון זה נגרם באופן מלאכותי.

מן הראוי לציין שאם מתודולוגיה זו מקובלת עלינו, פירושו של דבר שאנו משתמשים בסיווג טיפולוגי טהור כדי לקבוע קשר גנאלוגי-כביכול או מעין-גנאלוגי מתקבל על הדעת. שיטה זו אינה שווה לשיטה הטיפולוגית המוגבלת המתוארת למעלה, וזאת מכיוון שההשוואה המוצעת רק תצביע על נקודות דמיון בצומתי חיבור מבלי לקבוע להן כל מיקום בהיררכיה שעל פיה נקבעת השתייכות למשפחת שפות. גישה זו לשייך שפה ש"הוחייתה" תיקרא להלן "מעין-גנאלוגיה".

סדר הצגת הדברים להלן, שבו נדון הרכיב המורפולוגי רק בסוף המאמר (שלא כמקובל בסדר הצגת רכיבי הדקדוק), משקף את הטענה שהמורפולוגיה היא הגורם הקובע בסיווג לשוני על פי שתי ההגדרות שלעיל.

2. פונטיקה ופונולוגיה

2.1 המשכיות פונטית/פונולוגית

כשדנים בפונולוגיה של העברית הישראלית (להלן עב"י) ככלל ובפונטקטיקה בפרט (ובמידה רבה גם בפונטיקה עצמה), קשה מאוד להצביע על קשר ישיר

1. קווי דמיון למה שמקובל כ"שמי" עשויים להיות מקריים אם הדמיון נוצר בעקבות שינוי טבעי,

לשלב קודם כלשהו של העברית; בתחום זה בוודאי אין עב"י המשך ישיר של העברית המקראית (להלן עמ"ק) וגם לא של לשון חכמים (להלן ל"ח), אם כי במידה מסוימת היא קרובה קצת יותר לזו האחרונה:

א. המערכת בת חמש התנועות של עב"י שונה מהותית ממערכת שבע התנועות של העברית הטברנית (ובוודאי שונה היא מזו של כל שלב משוחזר קודם בהתפתחות עמ"ק שכלל כנראה הבדלי אורך, שכן בעב"י הבדלי משך של תנועות אינם פונמיים); עב"י אינה מקיימת מכפל (גמיניציה), לפחות לא בתור צורך עצמאי; חוקי בג"ד כפ"ת, אם עדיין ניתן לקרוא להם חוקים, מלאים סתירות וחריגים, וכאשר הם אמנם פועלים חלות עליהם מגבלות מורפולוגיות או אחרות; העיצורים הנחציים התמזגו עם מקביליהם שאינם נחציים ([q] עם [k], [t] עם [t]) או השתנו (צד"י הפך מחוכך); העיצורים הלועיים והסדקיים אָבדו לחלוטין או התמזגו עם פונמות קרובות להם, פרט ל-[h] בנסיבות מסוימות; [š] (שי"ן) התמזגה עם [s] (סמ"ך), כנראה כבר בסוף תקופת המקרא; [w] התמזגה עם [v]; רי"ש כבר אינה שינית־מכתשית ועוד. בעב"י מותרים צורות עיצורים תחיליים ורצפי עיצורים המנועים בעמ"ק.

ב. חלק מן המיזוגים והפישוטים הפונולוגיים הנהוגים בעב"י הופיעו כנראה כבר במבטאם של כותבי מגילות ים־המלח: מיזוג חלקי של ח עם ה, ולעתים הופעתם של ע ושל ה בכתוב כ־א או היעלמותם המוחלטת. בל"ח נשמרו העיצורים הסדקיים והלועיים בכפרים, אך נחלשו בערים ובאזורים הקרובים למרכזים ההלניסטיים (ראה בלאו, 1978, עמ' 5, קוטשר 1982, עמ' 120-121). למרות הדמיון החלקי עדיין ניכרים הם ההבדלים בין ל"ח לעב"י. למעשה, מכמה בחינות אפילו התרחב הפער הפונולוגי ביניהן (ראה בלאו, 1978, עמ' 5): בל"ח בוטאה ביי"ת כ-[w] אחרי תנועה, התנועות הגבוהות הונמכו במקצת, ו-[m] סופית הפכה ל-[m].² קיימות אמנם עדויות להידמות של קוליות (כגון האזוהרה "להתיו למען תזכרו" [ירושלמי ברכות ב, ד], כלומר להתיו זי"ן של תזכרו כדי שלא תישמע סמ"ך), כפי שקורה בעב"י, אבל הן ספורדיות.

אף ספק אם ניתן לטעון ל"המשכיות" עם מבטאה המסורתי של עדה או של קבוצת עדות כלשהי, מכיוון שמבטאים אלה אינם שפה מדוברת של ממש. מכל מקום, גם אם נקבל המשכיות מסוג זה כלגיטימית, אין המבטא השכיח בעב"י

כשם שסטייה ממה שנחשב לגורמה שמית אינה בהכרח סטייה מן ה"שמיות" אם סביר להניח שהייתה מתרחשת ממילא עקב התפתחות אוניברסלית טבעית.

2. מחיי העברית לא היו ערים לסטיות של ל"ח מן הנורמות של עמ"ק, מכיוון שבימי הביניים השתדלו לבטל או לטשטש סטיות מסוג זה.

משקף מסורת ספציפית אחת, אפילו לא את זו הספרדית, שעל פיה רצו לעצב את עב"י.

א. המסורת התימנית היא הרחוקה ביותר מעב"י: היא מבדילה בין פתח לקמץ (שהינו מעוגל, אך נמוך מזה של מסורת אשכנז) ובין צירי לסגול, אך לא בין פתח לסגול (שניהם מבוטאים כ-[æ] או כ-[a]); החולם הגוי בה לעתים כתנועה קדמית; השווא הנע מבוטא ברוב הנסיכות כ-[a] קצרה, לפני עיצור לועי או סדקי הוא מבוטא כווריאנט של התנועה הבאה,³ ולפני יו"ד כ-[i] קצרה; חוקי בג"ד כפ"ת פועלים, בחריגים מסוימים; עיצורים נחציים, לועיים וסדקיים וכן מכפל מקוימים כולם; ההטעמה אינה מלרעית בסכיבות מסוימות שהיא מלרעית בהן בעב"י. ב. המסורת האשכנזית משתקפת בעב"י בהיעדר עיצורים לועיים, סדקיים ונחציים ובהיעדר מכפל, וכן במיוזג [w] עם [v]. מצד שני, ההטעמה הלא-מלרעית, ההברל בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול וכן מימוש [t] אחרי תנועה כ-[s] - כל אלה הן תכונות שאינן מצויות בעב"י.

ג. הכוונה המקורית הייתה לעצב את מבטאה של עב"י על פי המסורת הספרדית, ומכל המסורות נראה שאליה הוא אמנם הקרוב ביותר,⁴ אף שאין בין השתיים התאמה מלאה: התנועות וההטעמה של עב"י הן ספרדיות, אך העיצורים הם שילוב ופשוט ספרדי-אשכנזי. המבטא הספרדי מקיים בעב"י באי-הבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, אך אין עב"י שומרת על המכפל הספרדי החלקי, על הרי"ש החודר-לשונית, על ביטויה של צד"י כסמ"ך ועל אותם עיצורים לועיים שעדות מזרחיות מסוימות (בעיקר מארצות ערב) מקיימות. ניתן אולי לומר שהגייתו של השווא הנע כ-[ɛ] מקורה במבטא הספרדי, אלא שבעב"י הוא ממומש רק כאשר יש בו צורך פונטי, לתקן עיוותים בסולם הצליליות או לפשט מבנה הברתי מורכב מדי. גם אם ניסו מחיי העברית לקיים תכונות אלה או חלק מהן, לא עלה הדבר בידם.⁵

ניתן לראות בפונטיקה ובפונולוגיה של עב"י מעין פשרה בין המסורות השונות, המתבטאת בצמצום למערכת אופטימלית פשוטה. אך ניתן גם לטעון שמערכת

3. תופעה זו דווקא מזכירה מה שקורה בדיבור לא פורמלי בעב"י.
4. מחיי העברית העדיפו את המסורת הספרדית מכיוון שהמבטא האשכנזי זוהה עם היידיש ועם הגולה, וכן משום שהספרדים והאשכנזים השתמשו בה כאמצעי תקשורת במגעים בין-עדתיים, כאשר לא מצאו שפה משותפת אחרת. כמו כן השתמשו במבטא הספרדי בבתי ספר שלימדו בהם עברית, והיו מאוכלסים בעיקר בילדים מזרחיים.
5. שורצולר, תשנ"ג, מצביעה על חֶסֶך חמור באופן כללי בהערכת תרומתה של הספרדית היהודית להתחדשות הדיבור: אף שדוברי הספרדית היהודית באותה תקופה לא תרמו רבות להתפתחות הספרות העברית, הם היוו חלק ניכר מדוברי העברית של אותם ימים. ומכיוון שלשון אמם הייתה ספרדית יהודית השפיעה זו האחרונה השפעה ניכרת על דיבורם, ומתוך כך על העברית החדשה בכלל. האשכנזים אמנם הנהיגו את המאבק על השימוש בעברית, אך באופן מעשי הספרדים הם אלה שהרבו להשתמש בה, עד שהייתה לשפה מדוברת של ממש.

פונטית-פונולוגית כזו היא בעצם מערכת הודו-אירופית שפושטה, או רכיב של מה שנקרא לעתים (ראה בלאו, 1978 ואחרים בעקבות וורף, 1941) "אירופית תקנית ממוצעת" (להלן את"מ), מכיוון שיש בה מעט מאוד מן השמי. על פי אבן-זוהר, תש"ם, מבטאה של עב"י הוא תוצאה של נטרול: חיפוש המכנה המשותף לכל השפות המזרח-אירופיות וסילוק כל המאפיינים או הניגודים הפונולוגיים האחרים, וזאת מכיוון ששום מסורת לא יכלה לשקף את מה שהדוברים הילידיים החדשים ביטאו למעשה בהשפעת המודלים השונים שסיפקו להם הוריהם או מוריהם. תכונות האת"מ שבעב"י אינן מוגבלות להגיים בודדים. סביר להניח שהפונוטקטיקה של עב"י - דהיינו מבנה ההברה וצרורות מותרים - וכן תהליכים כמו הידמות בקוליות מקורם באת"מ ולא בתקדימים שמיים. מצד שני לא קל לקבוע המשכיות עם שפה אירופית כלשהי. יידיש היא המועמדת הקרובה ביותר; לפי אבן-זוהר הייתה תוצאת הנטרול קרובה יותר מכול למשלב הגבוה של היידיש המדוברת בליטא. בכל זאת, כדי להוכיח המשכיות מיידיש לעב"י צריך יהיה להסביר מדוע מספר מאפיינים חשובים של המסורת האשכנזית המצויים ביידיש אינם מקוימים בעב"י (ראה למעלה). נראה אם כן שמדובר במערכת ספרדית שעברה סינון דרך נפה של את"מ; כתוצאה מן הסינון הזה מוזגו העיצורים הנחציים עם מקביליהם שאינם נחציים, ואילו העיצורים הלועיים והסדקיים סולקו לחלוטין או התמזגו עם הגיים קרובים להם. מכל מקום, בין שנעסוק במערכת ספרדית שעברה ניפוי דרך את"מ ובין שנעסוק בבסיס שמקורו באת"מ עם חפיפה ספרדית חלקית, קשה למצוא עדויות מספיקות שיתמכו בקשר מעין-גנאלוגי כלשהו.

2.2 טיפולוגיה פונטית/פונולוגית

מבחינה טיפולוגית השאלה היא במה מתבטאת "שמיות" בתחום הפונולוגיה והפונטיקה. אפשר למנות בתחום זה מספר תכונות: עיצורים לועיים, עיצורים נחציים, מכפל ומבנה הברה קנוני CV(C) (עיצור ותנועה, או לחילופין עיצור, תנועה ועיצור סוגר). מכיוון שעב"י "השירה" מעליה את מרבית התכונות הללו, ניתן לומר שהפונטיקה והפונולוגיה שלה אינן שמיות. אלא שמבחינה טיפולוגית מוגבלת אין לפרש את היעדרם של מאפיינים אלה כעדות ממשית לכך שעב"י אינה שמית, או באותה מידה כעדות לכך שהינה את"מ. מערכות פונטיות ופונולוגיות משתנות עם הזמן, לעתים באופן קיצוני ביותר, ולפי הגישה הטיפולוגית המוגבלת סטיות טבעיות כגון אלה שנתפס כנורמה אינן עדות לניתוק ממשפחת שפות (ובאותה מידה, גם התאמה לקני מידה של את"מ אינה הוכחה להשתייכות להודו-אירופית: דמיון כזה עשוי להיות מקרי ולנבוע מהתפתחות טבעית). נטרול של הגיים נחציים עם הגיים לא-נחציים מקבילים או עם הגיים חופפים חלקית הוא תופעה

נפוצה למדי, אפילו בדיאלקטים של ערבית;⁶ היחלשות או אבדן של הגיים סדקיים ולועיים קורים גם הם בשמית, לפחות חלקית;⁷ בארמית חדשה אין כמעט הכפלת עיצורים (צבר, 1993); מבנה ההברה הקנוני CV(C) מתרחב לעתים קרובות כדי לקלוט עיצורים נוספים בתחילת ההברה, ולעתים אפילו בסופה;⁸ הידמות בקוליות היא תהליך טבעי, שיכול להיות שמי בדיוק כפי שהוא יכול להיות תכונה של את"מ. יש רק מספר קטן של סטיות מן המקובל כשמי שאינן בהכרח התפתחויות טבעיות, אלא מקורן כנראה בידיש, במסורת האשכנזית ובמסורת הספרדים שאינן יוצאי ארצות ערב, כמו התמוגות [w] עם [v] וקרוב לוודאי החלפת הרי"ש השיני-מכתשי בחוכך וילוני-ענבלי.⁹

3. לקסיקון

הלקסיקון עצמו, בנפרד מן הרכיב של תצורת מילים, מקשה גם הוא על מציאת קשר מעין-גנאלוגי. אף על פי שפריטים שכיחים רבים מקורם בעמ"ק, קיימים בו גם רכיב נכבד מל"ח, רכיב מימי הביניים ורכיב חדש שקדם לתחיית הדיבור העברי. יתר על כן, במילים כשלעצמן אין משום הוכחה להמשכיות: שאלה היא תופעה שכיחה ונורמלית בכל שפה משפות העולם, והיא יכולה להיות רבת היקף ולכלול מילים בודדות, ביטויים, קלקים (תרגומי שאלה) ועוד. עב"י שאלה מילים, ביטויים וכו' משפות שמיות אחרות כמו ארמית וערבית ומשפות הדר-אירופיות כמו יידיש, רוסית, גרמנית ואנגלית.¹⁰

6. כפי שהבהיר לי בנימין הרי, למשל מיוזג [q] עם [ʔ] בדיאלקטים של מזרח הים-התיכון או מעתק [s] < [ʃ] בלשון נשים בקהיר כיום ובערבית יהודית מצרית מאוחרת במאות התשע-עשרה והעשרים.
7. באכדית ובפונית הם נחלשים לאל"ף או אובדים כליל (ראה מוסקטי ואחרים, 1969, עמ' 41-42); בסורית ההגיים הסדקיים אובדים בדרך כלל (שם, עמ' 42); בדיאלקט חצרמוות של ערבית דרומית עתיקה עי"ן נחלשת לאל"ף (שם, עמ' 43); באתיופית יש היחלשות הדרגתית של ח"ית לה"א ושל עי"ן לאל"ף (שם).
8. בדיאלקט הסורי של ערבית, למשל, מופיעים צורות רבים בני שני עיצורים (ואפילו שלושה, אם השניים הראשונים הם [st]), ולעתים שני עיצורים בקודה, בתנאי שהאחרון אינו צולל (ראה קאוול, 1964, עמ' 25).
9. אף שהאחרון אינו שונה בהרבה מביטויה של הרי"ש בפי יהודים מזרחיים מעדות מסוימות, למשל מבגדאד.
10. גם הימצאותן של מילות תפקיד/מבנה עבריות בעב"י, במקביל לשימוש בהן בשפות היהודיות השונות (למשל דווקא, ארבא, אפילו, בקיצור, בעיקר, פשוט, הלוואי, להכעיס בידיש ובעב"י כאחת), איננה תומכת בטענה שעב"י אינה שמית: נחיצותן ושכיחותן של מילים כאלה מסבירות את שאלתן.

4. תחביר

4.1 המשכיות בתחום התחביר

אין כל ספק שעיקר עיסוקם של מחיי העברית, ביניהם בן-יהודה ואחרים, היה בלקסיקון, וזאת בעיקר בשל הצורך להציע או לחדש מילים שימלאו צרכים דחופים לנוכח הפערים העצומים בלקסיקון שהזמן גרמם. תאורטית לפחות אין לשלול מראש את האפשרות שבן-יהודה ודומיו, שלא התעניינו במיוחד בתחביר, יישמו מבלי דעת את הלקסיקון האדיר שליקטו וחידשו בתוך מבנים תחביריים משפות התשתית האירופיות שלהם (כולל, כמוכן, יידיש וספרדית יהודית). במקרה כזה ניתן יהיה לקבוע שעב"י איננה שמיית מבחינה גנאלוגית.

אלא שקיים דמיון לא מבוטל בין תחביר עב"י לזה של ל"ח, ועל פיו אפשר לטעון לקשר מעין-גנאלוגי ביניהן. שתיים מן התכונות המשותפות הבולטות הן:

- א. ריבוי משפטים משועבדים מכל הסוגים עם ש-י. עמ"ק נמנעת בדרך כלל משעבוד, למשל באמצעות שימוש במקור הנטוי, דהיינו בצאתו ולא כשיצא, לצוות אותו להגיד ולא לצוות עליו שיגיד, או באמצעות שימוש במשפט מחובר ולא במשפט עיקרי + משפט משועבד (ראה בלאו, 1978, עמ' 3), למשל "השמש יצא על הארץ, ולוט בא צערה" (בראשית יט, כג) - ולא כאשר לוט.
- ב. התרחבות ניכרת של השימוש במבנים אנליטיים עם של, המשמשים בעב"י לצד מבני הסמיכות השולטים בעמ"ק ואפילו - אם כי לעתים פחות תכופות - כאלטרנטיבה לנטיית סופיות עם כינויי הקניין, שבהן בלבד השתמשה עמ"ק. ההחלטה אם לשייך את תחביר עב"י למאגר האירופי הכללי, ליידיש או לל"ח נעשית מורכבת עוד יותר בשל העובדה שביצירתו העברית של מנדלי, שהיה מן הראשונים שהשתמשו ביסודות לשוניים בתר-מקראיים בספרות החדשה, מוצאים יסודות תחביריים הלקוחים כנראה מיידיש (ראה אבן-זהר, תש"ס). גם בדיקת מערכת הזמנים של עב"י (עבר-הווה-עתיד) אינה חד-משמעית: מצד אחד היא תואמת את מערכת הזמנים של את"מ ואינה זהה אף לא לאחת מן המערכות שקדמו לה; מצד שני אפשר לראות בה התפתחות שנבעה ממערכת הזמנים של ל"ח: פֻּעַל שימש לעבר, פּוֹעֵל להווה ולעתיד, יִפְעַל למשאלה, לצינוי או לעתיד במשפט משועבד. המעבר ממערכת כזו למערכת הנהוגה בעב"י הוא מעבר הגיוני וטבעי. וי"ו ההיפוך, העתיד המוארך (קוהורטיבי) והעתיד המקוצר (יוסיב) אינם מצויים בל"ח כשם שאינם מצויים בעב"י, וגם השימוש הנרחב במקור הנטוי עם ל- לעומת נדירותו עם מילות יחס אחרות וכן היעלמותו של המקור המוחלט משותפים לל"ח ולעב"י כאחד. דומה, אם כן, שבגישה מעין-גנאלוגית קשה להחליט אם לייחס את תחביר עב"י ואת התחום הגבולי שבין מורפולוגיה

לתחביר, העוסק בזמנים ובצורנים נתמכים (קליטיים), ל"ח או לאת"מ (או ליידיש).¹¹

4.2 טיפולוגיה תחבירית

מבחינה טיפולוגית מקצת המאפיינים התחביריים של השפות השמיות עשויים להיות סדר רכיבי המשפט פועל-נושא-מושא, משפטים שמניים בלי אוגד (לפחות כמצב המועדף), משפטים סבילים בלי ציון מבצע הפעולה (אגנט), כינויי גוף מושאיים כסופיות לפועל, מבני סמיכות, זכר ונקבה "מהופכים" במספרים וכו'. בנושאים אלה עב"י קרובה לאת"מ יותר מאשר לשמית. היא מעדיפה את סדר המילים נושא-פועל-מושא¹² ומשתמשת תכופות באוגד (למשל "ליורנו זה/היא עיר", ראה רובינשטיין, 1980).¹³ לעתים קרובות עב"י מציינת את מבצע הפעולה במשפטים סבילים באמצעות תוספת על ידי + נושא המשפט הפעיל, כנראה בהשפעת האנגלית (ראה בן-חיים, תשנ"ב) ומפרידה את כינויי הגוף המושאיים מן הפועל. גם העדפת מבנים עם של על פני סמיכות והנטייה לנטרול המין במספרים בלשון הדיבור מקרבות את עב"י לאת"מ.

אבל כאמור למעלה, תחביר אינו קנה מידה מהימן לקביעת שייכות למשפחת שפות טיפולוגית, מכיוון שמבנה תחבירי נוטה להשתנות עם הזמן. סדר רכיבי המשפט השתנה במידה זו או אחרת בכל שפה שמית חיה. כפי שמציין למשל אולנדורף, 1958, מיקומו המקורי של הפועל בתחילת המשפט לא תמיד נשמר כבר באכדית, וברוב השפות השמיות המדוברות היום אין זה סדר הרכיבים המועדף, אפילו לא בלשון העיתונות של הערבית הקלסית הסטנדרטית;¹⁴ בארמית חדשה שכית האוגד (צבר 1993); נטרול המין במספרים גם הוא תופעה טבעית, החלה במרבית הדיאלקטים של הערבית, בארמית חדשה (צבר, 1993) ועוד; המעבר ממבנים סינתטיים לאנליטיים הוא טבעי, וחל למשל בערבית, שבדיאלקטים שלה קיימים מבני שייכות עם תַפֵּעַ או פְּתָאעַ ומבני סמיכות זה בצד זה, ואפילו בערבית קלסית סטנדרטית קיימים מבנים עם לִי- ("פְּתָאבַ לְלוֹלְדַ") בצד מבנה הסמיכות הסטנדרטי. כפי שמראים קוטשר, 1982 (עמ' 221) ואחרים, אכדית איננה חֲלָלָה מלהיות שמית משום שתחבירה קרוב יותר לתחביר השוּמְרִי מאשר למה שנתפס כתחביר שמי, וכך גם בנוגע לאמהרית, שתחבירה אפריקאי (פושתית) יותר משהינו שמי, ובנוגע לסורית חדשה, שמערכת הזמנים שלה

11. מן הבחינה הזאת כבר ל"ח אינה לשון "שמית" טיפוסית בהשפעת היוונית והרומית.

12. מחיי העברית ניסו לסגל את הסדר השמי, אבל זה לא נקלט.

13. האוגד נדיר בעמ"ק ובל"ח, וכשהוא בשימוש קרוב לוודאי שמדובר במשפט ייחוד. גם סדר הרכיבים היה שונה בעמ"ק ובל"ח מהסדר בעב"י: נושא-הוא-נושא או נושא-נושא-הוא.

14. כפי שהבהיר לי בנימין הרי.

נשתנתה לחלוטין (אם בהשפעת פרסית ותורכית, אם מתוך התפתחות עצמית. ראה צבר, 1993). גם היעלמותה של מערכת סימון היחסות אינה עדות לניתוק מן ה"שמיות": היעלמות או היחלשות של סימני היחסות אירעו בכל השפות השמיות פרט לערבית הספרותית, השומרת עליהם כאחד המאפיינים של הלשון העילית בדיגלוסיה (רבין, תשנ"ב).

5. מורפולוגיה

5.1 המשניות בתחום המורפולוגי

במורפולוגיה, לעומת זאת, קל מאוד לקבוע מעין המשניות של עב"י מעמ"ק ומל"ח כאחת במורפולוגיה של נטייה ושל גזירה כאחת. נטיית הפועל היא בעיקרה זו של עמ"ק, אך היא כוללת את הנטרול של תְּשַׁמְרָה עם תְּשַׁמְרוּ בגוף שני ועם יִשְׁמְרוּ בגוף שלישי, כנהוג בל"ח; השוואת המערכת, המתבטאת במימוש פְּתַבְתֵּם כְּפַתַבְתֵּם וכדומה, היא תופעה טבעית וצפויה; מורפולוגיית הנטייה של השם מתקיימת גם היא מעיקרה: זכר ונקבה, יחיד ורבים; ואפילו הסיומת #á(y)im-, בין שהיא מתייחסת לזוגי ממש (בעיקר בלשון הספרות) בין לרבים, מקיימת מידה מסוימת של פוריות; נטיית השם נשמרת במידה לא מבוטלת גם בצורני השייכות הכבולים, בכתיבה כמוכן, אבל מדי פעם גם בדיבור: לדעתי, מבחינתי, זב"שו וכו', וכן בשמות שכיחים מתחום המשפחה: אחי, אחותי, אבי, אמי, דודתי, בן דודי וכו'; נטיית מילות היחס מתקיימת בשלמותה.

ניתן בנקל לקבוע מעין המשניות גם במורפולוגיית הגזירה. בכל הרבדים ההיסטוריים פועל עיקרון של שורש + תבנית (בניין או משקל), ובמקביל מתקיימת יצירת מילים קוויות. היצירה המסורגת של שורש + תבנית היא האסטרטגיה הדומיננטית בכל שלב היסטורי, כולל עב"י; יצירה קווית מתפתחת עם הזמן. אף שיצירה קווית מפותחת בעב"י יותר מכל תקופה אחרת, יש לציין כי היא נתקימה תמיד לצדה של האסטרטגיה המסורגת: כבר בעמ"ק מצויות היקרויות קוויות של ש"ע + וּת (#ut-) ומספרן גדל בל"ח, עוד יותר בימי הביניים ובעיקר בעב"י; יצירה קווית של ש"ע + י מתחילה בעמ"ק, ממשיכה בל"ח ובימי הביניים, והיא דרך היצירה הפורה ביותר של שמות תואר בעב"י; יצירה קווית של ש"ע + ן (#an-) פורה למדי בל"ח ופורחת בעב"י. באופן כללי קיימת התאמה ניכרת לא רק בין תבניות התצורה הפועלות בתקופות השונות לאלה הפועלות בעב"י, אלא לא פעם אפילו באפיון הסמנטי: למרות סטיות והתפתחויות שונות קיימת חפיפה - חלקית כמוכן, אך בכל זאת קיימת - בין משמעויותיהם של בניינים מסוימים ושל תבניות שמניות לא מעטות בתקופות קודמות לבין מקבילותיהן בעב"י. לשון אחר, בצורתן הכללית ביותר אין ההכללות המוצעות כאן לתצורת מילים בעב"י שונות באופן בסיסי ממה שניתן להסיק בנוגע לתקופות אחרות של העברית. אין שום קושי

להוכיח קשר מעין-גנאלוגי בין המורפולוגיה של עב"י למורפולוגיה של כל שלב קודם של השפה.

5.2 טיפולוגיה מורפולוגית

מבחינה טיפולוגית-סינכרונית מספר רב של תבניות מסורגות, תצורה קווית ומספר אסטרטגיות תצורה כלליות מגלות פוריות רבה בעב"י. יצירת פעלים חדשים, שהינה מסורגת בלבד (למרות טענתו של וקסלר, 1990), פורה ביותר ושיטתית למדי, בעיקר בחידושים חדשים יחסית ובחידושים פוטנציאליים. בולוצקי, 1978, 1982, 1986, מראה כיצד בפעלים טריים יחסית וכן כאשר נבדקים מובאים למצב שאין להם בְּרָה אלא לחדש הדוברים בוחרים כמעט תמיד בבניין התפעל כאשר המשפט מתמקד במקבל הפעולה, גם כאשר הוא זהה למבצעה (כלומר, כדי ליצור פעלים חוזרים, אינקואטיביים, אינגרסיביים והרדיים); כאשר המשפט מתמקד במבצע הפעולה, בניין הפעיל עדיין מועדף למימוש פועלי גרימה (אם כי יש המממשים פועלי גרימה פקטיטיביים בבניין פעיל); ואילו כל שאר הפעלים האגנטיביים - תחום סמנטי רחב מאוד - ממומשים בבניין פיעל (זוהי אחת הסיבות לפוריות העצומה של פיעל בעב"י). בשאר הלקסיקון, פרט לקבוצה הסגורה של מילות תפקוד/מבנה, תצורה מסורגת ותצורה קווית כאחת מגלות פוריות ראויה לציון וכן התאמה מפתיעה בהיקפה בין צורה למשמעות אצל מבוגרים וילדים כאחד, אך במיוחד בלשון ילדים. ממצאים אלה נוגדים את ההנחה המקובלת שהתאמה כזו, אם היא קיימת בכלל, מוגבלת למערכת הפועל. להלן מספר תהליכי תצורה:

- אם הצורה קשורה לפועל מסוים, שמות תואר ממומשים בבינוני הסביל (מפועל [meCuCaC], מופעל [muCCaC], לעתים פֶּעוּל [CaCuC]), ואילו שמות פעולה ממומשים בתבניות הבסיסיות הקשורות לבניין המתאים (פעול [CiCuC], הפעֵלָה/הפעֵל [haCCaCa/heCCeC], התפעלות [hitCaCCut] וכדומה).
- כאשר הקשר עם הפועל אינו מדי, תוספת ז'ת (לעתים קווית ולעתים מסורגת) היא התבנית הפורה ביותר לגזירת שמות עצם מופשטים שאינם כרוכים בסטייה סמנטית כלשהי מן הבסיס פרט להפשטה עצמה. כפי שמראים בולוצקי ושורצולד, 1992, שמות עצם בסיומת ז'ת אינם נוצרים בהכרח בתצורה קווית, כפי שטוענים ספרי הדקדוק; למעשה, על פי סיווגם של בולוצקי ושורצולד, מספר הצורות המסורגות בסיומת ז'ת כמעט כפול ממספר הצורות שנוצרות בתצורה קווית.
- תוספת י' לבסיס היא הדרך הנפוצה ביותר להפוך את הבסיס לשם תואר. המשקלים המתחרים היחידים (ברמה מספרית קטנה הרבה יותר, כמוכּן) הם הפעיל (CaCiC) ומבני הבינוני הסביל שנקנו למעלה. מכיוון ששמות תואר מן הסוג שבאנגלית מסתיים ב-able# כלל במשקל פֶּעִיל (CaCiC) ומבני

הבינוני הסביל מקושרים בדרך כלל עם הפועל, תוספת יי היא בִּרְת המחדל (default) ביצירת שמות תואר.

• אם התצורה הממומשת מתייחסת למבצע הפעולה, כולל בעל מקצוע ותכונת מבצע הפעולה, תיבחר צורה עם הסימנת ן, קטגוריה הכוללת צורות מסורגות (דהיינו משקל פֶּעֶלָן [CaCCan]) וקוויות כאחת; על פי בולוצקי, 1986, מספר הצורות המסורגות בתצורה זו כפול ממספר הצורות הקוויות. בתהליך סיווג ספונטני-גלובלי (כלומר בשלב ספונטני ראשוני, הנתלה בהכללות סמנטיות שכיחות או בולטות)¹⁵ צורות בסימנת ן מועדפות גם למימוש כלים.

• המחדש הספונטני מהסט בבחירה בין מִקְטֵלָה (miCCaCa) לבין מִקְטֵלָה (maCCeCa) לציין מקום.

• המשקלים הסגוליים, למרות חריגותם, שומרים על צביונם (בגלל מספרם הרב או בגלל הטעמתם המיוחדת?), וכן על ריבויים השבור ועל מילים הנגזרות מהם (פרט להשוואת המערכת בצורת הרבים של חלק מן הסגוליים בנקבה: פְּלָבוֹת [kalbot] במקום פְּלָבוֹת [klavot] וכדומה), ומילים חדשות ממשיכות להיווצר בהם, גם בלשון הילדים.

ניתוח הנתונים מראה, אם כן, כי תצורת מילים מסורגת ממשיכה להיות אסטרטגיית התצורה המועדפת. כמצוין למעלה, ניתן להראות כי אפילו צורות הנחשבות בדרך כלל לקוויות טהורות, כמו אלה הכוללות ן ורות, הן לאמתו של דבר קוויות ומסורגות בעת ובעונה אחת. באופן כללי, אם כן, תצורה מסורגת ממשיכה להיות פורה כמימים ימימה, בעב"י כמו בכל השפות השמיות, ואין היא נדחקת מפני תצורה קווית, כפי שניתן היה לצפות אילו עב"י הייתה את"מ.¹⁶ למעשה, פורייתה של התצורה המסורגת בעב"י אפילו עולה על זו של מספר שפות שמיות אחרות: מכיוון שלא הייתה מדוברת זמן רב והועברה מדור לדור בעיקר במסורת הקריאה (והכתיבה) דווקא שומרה בה המערכת המורפולוגית טוב יותר מאשר לו הייתה מדוברת ברציפות.¹⁷ מכיוון שהדומיננטיות של תצורת מילים מסורגת היא התכונה היציבה ביותר בשפות שמיות, ולאור העובדה שעב"י אמנם מקיימת אותה כדרך הנפוצה ביותר לתצורת מילים חדשות, הגישה הטיפולוגית המוגבלת קובעת שאין סכנה שעב"י תאבד את אופייה השמיי בעתיד הנראה לעין.

15. בניגוד לבררה ממוקדת יותר, המבוססת על מודעות ללקסיקון בכללותו, ולא רק ליסודות הבולטים שבו.

16. גם באת"מ מצויה אמנם גזירה מסורגת, אבל לעתים נדירות, כמו בפעלים החריגים באנגלית: sing-sang-sung, ring-rang-rung.

17. כפי שהחמיני פרופ' שלמה מורג.

6. סיכום

נראה, אם כן, שמבחינה מעין-גנאלוגית לא קל להוכיח המשכיות ברורה בין עב"י לשלב קודם כלשהו של השפה, וגם לא לשפה אירופית כלשהי, כולל יידיש. הפונולוגיה של עב"י קרובה למסורת הספרדית, לאחר ש"נופתה" במסגרת של את"מ או של היידיש. הלקסיקון של עב"י שואב מכל השלבים ההיסטוריים הקודמים. התחביר יונק או מל"ח או מן האת"מ ומלשונות היהודים. הרכיב היחיד של הדקדוק שניתן להבחין בו בנקל בהמשכיות עם שלבים קודמים של העברית הוא המורפולוגיה. המורפולוגיה היא גם קנה המידה המהימן ביותר לקביעת שייכות למשפחת שפות על פי טיפולוגיה מוגבלת, מכיוון שמבנה מורפולוגי נוטה להיות היציב ביותר. היות שעב"י ממשיכה ליצור יצירה פורה ביותר של מילים חדשות בתצורה מסורגת, שהנהגה קו האופי המרכזי ביותר בשפות שמיות, עב"י היא עדיין שפה שמית.

מעניין לציין שאף על פי שבתהליך התפתחותה עב"י מתרחקת לעתים מ"תקנים" שמיים מסוימים, בעת ובעונה אחת היא גם מאששת קווי אופי אחרים שקודם לכן היו רופפים למדי, ומבחינה זו ניתן לומר שהיא כיום יותר שמית משהייתה בעבר. כך, למשל, עברו משפטי שייכות עם שם עצם מיוחד ניתוח מחודש, ובמשפטים כמו "יש לי את הספר" הפך הנושא למושא; מצד שני ניתן להבחין היום בלשון הדיבור בשימוש נרחב הרבה יותר בצירופי סמיכות, לאחר שנים רבות של הימנעות מהם על ידי מעבר לצירופים אנליטיים עם של. רוזן, תשנ"ב, מראה כיצד עב"י של היום הרבה יותר "תקנית" ו"קרובה יותר למקורות" מאשר לפני שבעים שנה: המערכת הלשונית שעמדה לרשותם של דוברי שנות העשרים הייתה חלקית ומקוטעת למדי, ולכן נזקקו הרבה יותר לשפות התשתית כמודלים וכן השתמשו במילים לועזיות שכיום יש להן מקבילות בעברית (חלקן חדשות וחלקן שאובות מן המקורות); ללקסמות היו משמעויות רחבות מאוד, והמגבלות על הקולוקציה היו רופפות מאוד; השימוש במשקלים ובבניינים לא היה עקבי; ידע הדקדוק היה מוגבל למדי, והדוברים הרבו באנלוגיות על בסיס המודלים של שפות התשתית. כיום, לעומת זאת, קיימת מערכת לשונית טובה ומורכבת, המבוססת על המסורת ועל המקורות; עומדות לרשותנו משמעויות ממוקדות יותר למילים וקולוקציות ספציפיות; גדלה המודעות למגוון מבני התצורה השונים ולתפקידיהם המיוחדים; אנו מודעים הרבה יותר להפרדה בין משלבים; ובאופן כללי, אנו יודעים הרבה יותר טוב את הדקדוק "השמי".

רשימת הקיצורים

- אבן-זוהר, תש"ם = א' אבן-זוהר, "הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ-ישראל, 1882-1948", קתדרה לתולדות ארץ-ישראל ויישובה טז (תש"ם), עמ' 165-189
- E. Ullendorff, "Modern Hebrew as a Subject of Linguistic Investigation", *Journal of Semitic Studies* 2 (1957), pp. 251-263
- E. Ullendorff, "What Is a Semitic Language?", = 1958 *Orientalia* 27 (1958), pp. 66-75
- S. Bolozky, "Word Formation Strategies in the Hebrew Verb System: Denominative Verbs", *Afro-Asiatic Linguistics* 5, 3 (1978), pp. 111-136
- S. Bolozky, "Strategies of Modern Hebrew Verb Formation", *Hebrew Annual Review* 6 (1982), pp. 69-79
- S. Bolozky, "Semantic Productivity and Word Frequency in Modern Hebrew Verb Formation", *Hebrew Studies* 27, 1 (1986), pp. 38-46
- S. Bolozky, "On Discontinuous Canonical Patterns in the Modern Hebrew Verb", paper read at the annual meeting of the Linguistics Society of America, New York, 27-30 December 1986
- S. Bolozky & O. R. Schwarzwald, "On the Derivation of Hebrew Forms with the *-ut* Suffix", *Hebrew Studies* 33 (1992), pp. 51-69
- J. Blau, "The Historical Periods of the Hebrew Language", = 1978 in H. H. Paper (ed.), *Jewish Languages: Theme and Variations*, Cambridge 1978, pp. 1-13
- בן-חיים, תשנ"ב = ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב
- גולדנברג, תשל"ד = ג' גולדנברג, "רוח השפה ומדיניות לשונית לאור התפתחויות בשפות שמיות חדשות", ויכרונות האקדמיה ללשון העברית כא (תשל"ד), עמ' 39-36
- B. L. Whorf, "The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language", in L. Spier (ed.), *Language, Culture and Personality: Essays in Memory of Edward Sapir*, Menasha, Wis. 1941, pp. 75-93

- P. Wexler, *The Schizoid Nature of Modern Hebrew: A Slavic Language in Search of a Semitic Past*, Wiesbaden 1990
- S. Moscati, A. Spitaler, E. Ullendorff & W. von Soden (eds.), *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages: Phonology and Morphology*, Wiesbaden 1969
- A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, = 1948, Paris 1948
- צבר, 1993 = 'י צבר, "קווי התפתחות מקבילים בארמית חדשה ובעברית חדשה (ישראלית)", הרצאה בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, ירושלים, 29-22 ביוני 1993
- M. W. Cowell, *A Reference Grammar of Syrian Arabic*, = 1964, Washington 1964
- E. Y. Kutcher, *A History of the Hebrew Language*, = 1982, Jerusalem & Leiden 1982
- רבין, תשנ"ב = ח' רבין, "האם העברית החדשה עורנה שפה שמית? עיון פונולוגי לאור מחקרים בלשון המקרא", בלשנות עברית 33-35 (תשנ"ב), עמ' 93-99
- רובינשטיין, 1980 = א' רובינשטיין, העברית שלנו והעברית הקדומה, תל-אביב 1980
- רוזן, תשנ"ב = ח' רוזן, "זוטות מהתגבשותה של העברית הישראלית", דברי המפגש השנתי השמיני של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לבלשנות 5 (תשנ"ב), עמ' 33-39
- שורצולד, תשנ"ג = א' שורצולד, "שקיעי ספרדית יהודית בעברית החדשה", פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 33-49